

A „közéleti kereszténység” eszme tartalma Prohászka Ottokárnál

[© Orvos Levente 2008 | orvosl.hu]

Fogalmak

A címben található fogalommal kapcsolatban szükséges elmondani, hogy Prohászka több helyütt hangsúlyozza a „gyakorlati kereszténység” fontosságát, 1919. augusztus 22-i pásztorlevelét¹ is ennek a kérdésnek szenteli. Írásaiban ugyanakkor nem találkozunk a „közéleti kereszténység” kifejezéssel. Banghától vettük kölcsön, aki a *Világhódító kereszténységben* használta² több mint tíz évvel a püspök halála után. A kettő között nincs számottevő különbség, Bangha kifejezése azonban átfogóbb, pontosabb, ezenkívül hűen tolmácsolja Prohászka eredeti szándékait. Előrebocsátjuk, hogy a fogalom értelmezési köre mindkét esetben meghaladja azokat a teológiai tartalmakat, melyeket hagyományosan az egyház társadalmi tanításához szoktunk sorolni, mert Prohászka közéleti működése nemcsak szociális, hanem evangelizációs, inkulturációs, azaz *apostoli* törekvéseit is felöleli. Ebből a megfontolásból kerüljük a politikai katolicizmus fogalmát is, továbbá azért, mert a szóösszetétel a marxista történészterminológiában egyházidegen értelemben vált bevetté.

Háttér

Talán túlzás arra gondolni, hogy az alapvetően misztikus Prohászka sohasem lesz közéleti ember, szociális apostol, ha nem tölt hét évet Rómában, pontosabban a Német-Magyar Kollégiumban, mindenesetre ezzel a feltételezéssel nem járhatunk nagyon messze az igazságtól. Prohászka római éveinek mérlegét többen megvonták már, ezért csak utalok rá, hogy az 1875-1882 közötti időszak a német kultúrharc kellős közepére esett, Szent Péter trónján pedig 1878-ban váltotta XIII. Leó IX. Pius pápát. Mindkét tényező fontos Prohászka közéleti gondolatfejlődése szempontjából.

a) A protestantizmus színre lépése óta meglehetősen nyomás alatt élő németországi katolikus kisebbség végül túlélte a Bismarck-i egyházüldözést is, ráadásul az egyházellenes intézkedések épp az ellenkező hatást érték el: a német egyház megerősödött, öntudatra

1 *Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái* (ed. Schütz, A. – a továbbiakban: PÖÖM), I-XXV., Budapest, 1928-1929, IX., 265-272.

2 *Bangha Béla összegyűjtött munkái* (ed. Biró, B. – a továbbiakban: BBÖM), I-XXX., Bp., 1942, XXX., 171-192.

ébredt. Ebben a folyamatban nem kis szerepet játszott a német katolikusok politikai formációja, a Centrum-párt, az pedig, hogy az egyházi életbe történő illetéktelen állami beavatkozással szemben immár egy politikai párt nyújtott támaszt, követendő példát szolgáltatott a következő évtizedekre. A kollégium növendékekre gyakorolt német hatása vitán felül áll – erre máskülönben *A Collegium Germanico-Hungaricum*ban című Prohászka-műben számos példát találunk³ –, úgyhogy a közéleti tapasztalatokkal rendelkező német jezsuiták példája éppúgy mint a kispaptársaké jól kitapintható irányt adott a már akkor is apostoli lelkű magyar papnövendéknek. Schütz Antal írja erről az időszakról: „A hitvalló német püspökök többnyire megfordultak a Germanicum-ban, és tiszteletet parancsoló megjelenésük, példájuk, nem egyszer allokúciójuk a nyomasztó élet-tapasztalatoktól még ki nem kezdett ifjú levitákra olyan hatással voltak, mint az ősegyházban a vértanúk az ifjú nemzedékre. Kipirult arccal olvasták a centrum lapjait, lobogó lelkesedéssel vettek részt lélekben a katolikus nagygyűléseken, rejtett vággyal tekintettek föl a harcos német püspökökre és papokra.”⁴ Prohászka elbeszéléséből tudjuk, hogy az intézet hivatalos programjában is helyet kaptak a keresztényszocialista eszmék, ugyanis a refektórium-ban egyéb művek mellett a „centrumpárti képviselők beszédeinek”⁵ olvasására is sor került.

b) A hetvenes-nyolcvanas évek szentszéki egyházpolitikájának Prohászka-ra gyakorolt hatását a korábbi kutatások sorra hozzák, főként XIII. Leót nevesítik, „Prohászka kedvenc pápáját”⁶ – ahogy Szabó Ferenc monográfiájában fogalmaz. Az eddigieket még kiegészíthetnénk azzal, hogy a modernizáció már IX. Piuszal elkezdődött, tudniillik ő már „felismerte, hogy az elkerülhetetlen társadalmi fejlődés az apostolkodás új útjainak és eszközeinek alkalmazását teszi szükségessé”⁷. Pápasága alatt következett be jelentőségteljes elmozdulás a klérus és a világi hívek viszonyában is. Kezdetben még határozottan ellenezte a világiak bevonását az egyház ügyeibe, az I. vatikáni zsinat után azonban felülbírált a korábbi álláspontját, és már maga szorgalmazta a katolikusok közéleti szerveződését. Ennek folyományaként az ő kormányzói periódusa alatt jött létre Itáliában a Katolikus Akció előképeként számító *Opera dei Congressi* mozgalom.⁸ XIII. Leóval kapcsolatosan pedig szeretnénk nyomatékosítani, hogy noha Prohászka közéleti működését kétségkívül a *Rerum novarum* (1891) kezdetű szociális enciklika befolyásolta legmarkánsabban, azért már Leó 1878-as programadó körlevelében (*Inscrutabili Dei consilio*) előkerül az ökumenikus szem-

3 POÖM, XVI., 158-271.

4 POÖM, XXV., 29.

5 POÖM, XVI., 164.

6 Szabó, F., *Prohászka Ottokár élete és műve*, Budapest, 2007., 20.

7 Mondin, B., *Pápák enciklopédiája (Dizionario enciclopedico dei papi*, Roma, 1995.), Budapest, 2001., 608.

8 Vö. Mondin, B., im., 608.; vö. Jedin, H. (ed.), „The Church in the Industrial Age” in *History of the Church (Handbuch der Kirchengeschichte*, Vol. VI/2., Herder, 1973.), Vol. IX., London, 1981., 87. k.

pont⁹, és ami talán legfontosabb, az egyház és a modern világ kibékítésének szándéka.

Prohászka lapja, a *Magyar Sion* teljes egészében közli és kommentálja a szentatya *Constanti Hungarorum* (1893) kezdetű magyar püspökökhöz intézett körlevelét.¹⁰ Ebben a pápa a magyarországi kultúrharc kapcsán a közéleti munka éppen azon szegmenseinek megerősítését várja a főpapságtól (nagygyűlések, sajtó, nevelés, alkalmas képviselők a parlamentbe), amelyek terén később Prohászka is a legégetőbb hiányosságokat illetőleg visszaéléseket véli fölfedezni – nyilván nem véletlenül. Leó megadja a közéleti munka túlzásoktól mentes eljárás módját is, amikor egyfelől minden korábbinál nagyobb közéleti részvételre buzdít: „[Ú]gy sürgetünk benneketek – írja –, mint eddig még soha, hogy semmilyen erőfeszítést, semmilyen munkát ne sajnáljatok annak érdekében, hogy elhárítsátok e veszedelmet nyájatokról és hazátokról.”¹¹; másfelől Pálra utalva óv az ellenkező végtől: „legyetek óvatosak, ne bocsátkozzatok bele mértéken felül a politikai ügyekbe. Gyakran emlékezzetek Szent Pál szavaira: «Aki harcol, nem bonyolódik bele az élet mindennapi dolgaiba, különben nem vívja ki vezére elismerését» (2Tim 2,4)”¹²

Prohászka közéleti gondolkodásának egysége

Utaltunk rá, hogy Prohászka Ottokár közéleti működése tág halmaz, ezért semmiképpen sem szűkíthető le a szociális elkötelezettségre vagy a politikai érdekérvényesítésre, melyek mindemellett kellőképp hangsúlyos szempontok. Említettük, hogy apostoli tevékenységét is ide kell sorolni, éspedig azért, mert Prohászka programja, miszerint az egyházat, a maga évezredes hagyományával minden fontos kérdésben intenzív összefüggésbe kell hozni a széteséssel fenyegető modern világgal, épp annyira közéleti gondolat, mint szót emelni például a gazdasági téren jelentkező igazságtalanságok ellen. Míg ez utóbbi a krisztusi tanítás fényében inkább az anyagi következménnyel járó visszaéléseket igyekszik megszüntetni, addig az előbbi ugyanezeket az elveket az erkölcsi, kulturális életben juttatja érvényre. Következésképp az átfogó, egységesítő elv mindkét esetben azonos; ez pedig nem más, mint a főparancs, vagyis Isten és a felebarát szeretete. Az 1892-ben közéleti arénába lépett Prohászka évi lelki gyakorlatán az alábbiakat jegyzi föl naplójába (1892. augusztus 12.): „Én Uram, szeretlek és szolgálak! semmit sem akarok mást, csak amit te; amit akarsz, úgy legyen! De minél többet tenni, túrni, dolgozni, fáradni, áldozni,

9 Vö. Jedin, H., im., 18.

10 Kereszty, V., „A Szentatya körlevele a magyar főpásztorokhoz”. In: *Magyar Sion* XXXI (VII.) évf. (1893) 9. f. 641-657.

11 *Constanti Hungarorum* – Encyclical of Pope Leo XIII on the Church in Hungary, http://www.vatican.va/holy_father/leo_xiii/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_02091893_constanti-hungarorum_en.html – hozzáférés: 2008. október

12 Uo.

szenvedni. Ez az! ne felejtse el soha”. Nem alaptalanul jegyzi meg tehát Barlay, hogy „Prohászka közéleti szereplése a Tabernákulum előtti adorációk ismerete nélkül egyszerűen érthetetlené és hitét vesztetté válik.”¹³ A szegény emberek iránti odaadó szeretetére pedig a fiatal germanikusnál találjuk az egyik legszebb példát. 1881. május 15-én két temerini földműves látogatja meg, akik a Szentföldről hazafelé kértek szállást a római kollégiumban. A fiatal Ottokárt megrendíti e két ember lelki tisztasága, egyszerűsége és mély hite, s rajtuk keresztül a „szegény, zaklatott, szorongatott” magyar nép sorsát látja lelki szemei előtt. „...mint tehetek valamit érted, magyar nép?” – fogalmazódik meg benne talán legelőször együtt népnevelői illetve szociális programjának lényege.

Szeretnénk tehát hangsúlyozni, hogy Prohászka közéletiségét *egységes egészként* kell kezelni, mert ezzel elkerülhetőek azok az aránytévesztések, amelyek leggyakrabban a politikus püspök bemutatása kapcsán jelentkeztek és jelentkeznek. Vélhetően sok más tényező mellett az egyház politikai szereplésének ilyenét összefüggésből való kiragadása is hozzájárult a hívek közélettől és politikától való elidegenedéséhez¹⁴. A Hittani Kongregáció 2003. január 16-án kelt dokumentuma¹⁵ a *katolikusok részvételéről és magatartásáról a politikai életben* bizonyítja, hogy ez a kérdés jelenleg is megoldatlan. Ezt az aspektust ezért ki kell emelnünk:

Prohászka politikai felfogása

Prohászka közéletiségének sajnos egyházon belül is egyik legtöbbet bírált szelete politikai pályafutása. Nyilván mert kevésbé köztudott, hogy a püspök politikai tárgyú nyilatkozatain, naplójegyzetein egyértelmű kettősség mutatkozik.

Ha nem lenne egészen kézenfekvő keresztény igazság, akkor azt mondhatnánk, hogy az egyház és a politika viszonyának kérdésében Prohászka éppúgy XIII. Leó hűséges tanítványának bizonyult mint társadalmi működésének egyéb területein. Így azonban csak mint érdekes párhuzamot említjük, hogy a pápának, számos buzdítása mellett, melyekben szorgalmazta a hívek aktív részvételét a politikai életben, alkalma nyílt megfogalmazni ez irányú fenntartásait is, kiváltképp franciaországi egyházkormányzati kudarc (1892) után. Leó elvi problémát látott abban, hogy az egyház pártpolitikai küzdelmekben vegyen részt, ugyanis a katolikus hit pártok feletti, egyetemes. H. Jedin így összegzi Leó álláspontját: „Kétségtelen, hogy tisztán politikai síkon (*in genere politico*) a keresztények harcolhatnak saját vélemény szabadságuk érdekében «feltételezve az igazság és az igazságosság tiszteletben tartását», de az egyház nem válhat párttá, mert mindenkié.”¹⁶

13 Barlay, Ö. Sz., im., 231.

14 Vö. BBÖM, XXX., 176-187.

15 <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=147> – hozzáférés: 2008. október

16 Jedin, H., im., 239.

Prohászka hasonlóképpen elengedhetetlenül fontosnak tartja, hogy a katolikusok ne csak imádkozzanak, hanem dolgozzanak is minél többet s minél buzgóbban a társadalmi igazságosság előmozdítása érdekében. Ennek az elvnek az érvényesítését legelőször saját magán kezdi: „Lüktet bennem, dübörög a gőz, [...] tele vagyok tettvágygal, tele lelkesüléssel. – Jegyzi be naplójába említett 1892-es lelkigyakorlatán (augusztus 12., 14.) – Kivált pedig tenni akarnék; hatni magamon kívül. [...] A világ üres és hideg; mi lesz vele? Föl kell azt rázni s praktikus kereszténységét kezdeni”. Vagy néhány évvel később: „Menj ki a világba és lázíts; áldozd fel magad és mozgasd az embereket” (1895. január 11.). Érez bizonyos feszültséget befelé forduló alkata és tettvágya között, mégis a közéleti munkát választja az elvonulás békéje és biztonsága helyett: „Mondják, nem való nekem; én is úgy vettem többször észre, hogy nekem inkább cella való, de az agitáció nem.” (1892. augusztus 12.) „Mégis azt mondom, jobban kellene a külső óvóeszközöket igénybe venni s egy megtestesült külső munkásságot a benső összeszedettség kerékében folytatni!” (1892. augusztus 14.) Másutt pedig: „irigylem azt a magányos madárkát, mely a lombos lejtőn eszimára hangolja zöngéit; itt szeretnék én meghalni; nem az emberek közt... [...] S mégsem akarok maradni abban a csendben, ó az megölne; az embereken akarok segíteni”. (1892. augusztus 16.) Prohászkanak kezdettől voltak bizonyos ellenérzései a közéleti szerepléssel kapcsolatban, mely tanúsítja, hogy nem a klerikalizmus vagy az öncélú politizálás áll törekvései mögött, hanem a lelkiismereti belátás; vagyis Isten és az egyház iránti szeretetből tett meg mindent, amelynek hasznossága és fontossága felől meggyőződött¹⁷.

1919 után aztán, részint a terror részint a kereszténynek nevezett kurzus visszasságai miatt belátja a napi politizálás kemény korlátait és főleg naplójában egyre élénkebb színekkel ecseteli a keresztény meggyőződés és a pártpolitika közötti feszültségeket. „Van-e hitványabb dolog, mint a politikai üzem, melybe belenéztem! – kiált föl 1921. március 2-án – Emberaprólék fortyogása! Üres fejek döngése, mikor egymásba ütköznek. Mint hatalom pedig? pelyva, szemét, moslák, kóc és fűrészpör. Csupa hulladék! Ezt mind kavarja, keveri, rágja és falja s okádja a legbutább pártszenvedély. Fúj, fúj, fúj!” Nem arról van szó, hogy Prohászka a modernistákkal együtt megkérdőjelezte volna az egyház politikai lehetőségeit – ez nagygyűlési beszédeiből¹⁸ egyértelműen kiderül –, pusztán a szorosan vett politikai küzdelmek és egy tágabb halmaz a „praktikus kereszténység”, vagyis a közéleti működés között tesz éles különbséget, például így: „Minket nem politika, hanem a nagy közérdek vezet állammal, társadalommal szemben is. Tudjuk, hogy szolgálhatunk neki, s hogy a tiszta erkölcsöt csak mi biztosíthatjuk. Ettől függ az állam, társadalom, ettől rend, fegyelem, boldogság.” (1919. július 7.)

17 Vö. Barlay, Ö. Sz., im., 230-231.

18 Vö. POÖM, XIII., 158-292.

Prohászka közéleti gondolkodásának összetevői

Prohászka közéleti felfogásának mozgatórugójáról már szoltunk, ez pedig nem más, mint az Isten és emberszeretet kettős parancsa. Mindenképpen ideveendő még szenvedélyes egyház- és hazaszeretete is, noha ez utóbbi annak ellenére nem tartozik a preferált teológiai kifejezések közé, hogy a *Katolikus Egyház Katekizmusa* külön említi, mint „a hála kötelességéből és a szeretet rendjéből következő”¹⁹ fogalmat. Meg kell jegyezni, hogy az elmúlt évek, évtizedek Prohászka-kutatásai mára számos nézőpontból feldolgozták a 20. század legnagyobb hatású katolikus gondolkodójának életművét, mégis e kettő, az egyházszeretet és hazaszeretet²⁰, mint önálló kutatási téma eddig még nem került elő. A terjedelmi korlátok miatt most sincs erre mód, ám annyit mindenképpen látni kell, hogy Prohászka szeretetének ezek a rétegei nemcsak gazdagok, színesek, hanem – és ez az érzelmekre kevésbé fogékony mai ember számára is nóvum lehet – arányosak is. Prohászka írja: „Ez a két elv a mi vezérelvünk: a mélység elve, a katolikus keresztény elvek szolgálata – s a szélesség elve: a magyar haza szeretetes nagyságának biztosítása.”²¹ Schütz az ilyen és ehhez hasonló gondolatok miatt jegyzi meg Prohászka egy kötetben közzétett hazaszeretet tárgyú tanulmányihoz írt szerkesztői bevezetőjében a következőket: „[e]zek a dolgozatok [...] azon a területen mozognak, hol az Isten-szeretet és hazaszeretet, a katolikum és magyarság fölséges, termékeny egységbe folynak, hol Isten országának egy tartománya a legeszményibb akarásban mutatkozik be: mint Szent István népe”²². Ami pedig egyházszeretetét illeti, Schütz ezeket a dolgozatait is összefogta, és *Az Úr házáért* címmel bocsátotta közre. Itt elég a Schütz által adott fejezetcímeket felsorolni – „Az egyház szabadsága”, „Az egyház igaza”, „Egyházi korszerűségek”, „Egyházi élet” – ahhoz, hogy lássuk, tökéletesen átfogó, az egyházi élet minden szeletére kiterjedő programról van szó.

Prohászka Ottokár törekvéseinek, apostoli szándékának jobb megértéséhez hozzátartozik még azoknak a céloknak illetve eszközöknek az áttekintése, amelyek közéleti tevékenysége során megjelentek, és amelyek egyúttal láttatni engedik társadalomszemléletének és emberképének horizontját is. Ezeknek a területeknek a részletes feldolgozására itt szintén nem nyílik lehetőség, az alábbiakat azonban szükségesnek tartjuk elmondani.

Magyarország apostolának és tanítójának szociális törekvései –

19 KEK 2239

20 Barlay Ö. *Szabolcs Hitvédelem és hazaszeretet avagy antiszemita volt-e Prohászka?* (Székesfehérvár, 2004.) című könyve érintette ugyan a hazaszeretet kérdéskörét, ám a szerző elsődleges célja inkább az antiszemitizmus vád feldolgozása volt.

21 POÖM, XXII., 65.

22 POÖM, XXV., V.

főleg eredményei – az elmúlt évek kutatásait tekintve életművének egyik legjobban dokumentált része. Ami teljesen méltányos, hiszen a társadalmi kérdés XIII. Leó szociális programjának meghirdetése óta nemcsak a megújuló egyházi gondolkodás középpontjában áll, hanem természeténél fogva az istenkereső modern világ érdeklődésének is súlypontja. Argumentációs értékük folytán ugyanez a helyzet azokkal a szempontokkal is, amelyek gond nélkül összefüggésbe hozhatók az új teológiával és a II. vatikáni zsinat iránymutatásával, különösen azokkal az elvárásokkal, amelyek a zsinat szellemére hivatkozva teremtenek valamiféle teológiai trendet. Főként Prohászka modern katolicizmusát valamint baloldali jellegű politikai, társadalmi reformelképzeléseit sorolhatjuk ide. Ezek szintén értékes részei a Prohászka-életműnek, azaz igazságtalanság itt sem történik. Legfeljebb annyi, hogy a többi feldolgozásra méltó, ám valamely okból kevésbé népszerű gondolat, eszme a háttérbe szorul.

Prohászka mellőzött, ám annál fontosabb törekvései közé sorolhatjuk a *katolikus öntudat* illetve kultúra megerősítésére irányuló erőfeszítéseit, Róma-hűségét, egyháziasságát, nemzeti gondolkodását, lényeglátását valamint radikális szókimondását. Ezek közül most lássuk az első kettőt.

Az öntudat – mint teológiai kifejezés – jelenkori elutasítása mögött vélhetően egy helytelenül felfogott egységtörekvésű szándék áll, jóllehet ez az ellenvetés sem a teológiai megfontolások fényében nem állja meg a helyét, sem pedig Prohászkanál nem találunk arra utaló példát, hogy az öntudatébresztés akár a szeretetparancs akár valamely más keresztény érték rovására érvényesült volna. Viszont – ahogy írja – „csak a kifejlett, katolikus öntudatra lehet egyházszabadságot építenünk”²³. A vallási-kulturális öntudat kifejlesztését – tekintettel a németországi tapasztalatokra, melyekre utal²⁴ – az egyház megújulásával, megerősödésével hozza összefüggésbe. Szerinte az egyház ezen keresztül válik ellenállóvá az állami beavatkozással, a helytelen és túlzott nacionalizmussal vagy a különféle egyházellenes mozgalmakkal szemben. S talán épp ezért tartja fontosnak többször is hangsúlyozni, hogy „[a]z öntudaton múlik minden”²⁵. Mindebben persze szó sincs klerikalizmusról, mert miközben Prohászka sürgeti az egykorvult „katolikus öntudat visszaállítását”, egyúttal le is szögezi, hogy „[e]gy tapodtat sem tehetünk [...] ez irányban a laikus hívek nélkül”²⁶. A munka oroszlánrészét tudniillik a híveknek saját lelkükben kell elvégezniük. Az ő kreatív közreműködésük nélkül nincs reális esély a sikerre.

A második szemponttal kapcsolatban újra XIII. Leóra utalhatunk. B. Mondin a pápa egyházpolitikáját értékelve aláhúzza a nevéhez kötődő „kulturális katolicizmus”²⁷ szerepét, melyet Leó szociális eredményeivel egy sorban említ. Ugyanezt látjuk Prohászkanál is,

23 POÖM, XX., 68.

24 Vö. POÖM, XX., 95.

25 POÖM, XXV., 234. Vö. XX., 70.

26 POÖM, XX., 70.

27 Mondin, B., im., 638-639.

aki sok más apostoli törekvése mellett, a *keresztény kultúra* fontosságára is rámutat. „Lehet-e a keresztény világnézetet beleállítani a mai kultúrvilágba? Ez az én problémám.”²⁸ – írja a *Diadalmas világnézetben*. Az elvilágiasodott kultúra keresztény tartalommal való megtöltésének a szándéka nála egyértelműen akkomodációs kérdés, mégpedig – ahogy Gyurgyák János részint helyesen észreveszi²⁹ – „a megtévedt magyar értelmiség megnyerése” miatt (de nemcsak „a nemzeti feladatnak”, ahogy Gyurgyák véli). Igaz, ez inkább a belső, lelki műveltséget jelenti Prohászkanál, ami nem áll ellentétben a világalakítással és a közéleti programmal, sőt – amint írja –: „A keresztény kultúra bennünk van; ha ott nincs, sehol sincs, mert kívül nem lehet. A keresztény kultúra a mi hitünk, a mi tudatunk. A keresztény kultúra Krisztus világossága, melyben látunk célt, utat, eredményt, lelket és kötelességet; a keresztény kultúra az az értékelés, mellyel a pogány világot, a pogány gondolatot s érzést átértékelünk; a keresztény kultúra a mi személyes bensőséges viszonyunk az Úrral s Üdvözítővel, kit imádunk és szívből szeretünk, kivel az élet útjain együtt járunk s kinek vére lelkünkön ég. Az ilyen kultúra szellem és élet, erő és lélek; az tud embert talpraállítani s világot megreformálni”³⁰

28 POÖM, V., 1.

29 Gyurgyák, J., *A zsidókérdés Magyarországon, politikai eszmetörténet*, Budapest, 2001., 296.

30 POÖM, XX., 309.